

RECENZJE

GRAŻYNA BARANOWSKA

**WYMUSZONE ZAGINIĘCIA W EUROPIE. KSZTAŁTOWANIE SIĘ
MIĘDZYNARODOWYCH STANDARDÓW ZAPOBIEGANIA I EGZEKWOWANIA
ODPOWIEDZIALNOŚCI PAŃSTW**

WYDAWNICTWO C.H. BECK, WARSZAWA 2017, SS. 267

Zjawisko wymuszonych zaginięć¹ stanowi jeden z najpoważniejszych współczesnych problemów w zakresie naruszeń praw człowieka. W XXI w. wysiłki na rzecz zwalczania tego zjawiska, poprzez ustanawianie norm prawa międzynarodowego, nasiliły się i zaowocowały m.in. przyjęciem Konwencji w sprawie ochrony wszystkich osób przed wymuszonym zaginięciem z dnia 20 grudnia 2006 r.² W polskiej literaturze przedmiotu problematyka ta była dotychczas omawiana przede wszystkim w monografii A. Szpak³. Spotkać można także pojedyncze artykuły naukowe, w których poruszane było to zagadnienie⁴. Nie było jednak

¹ Zgodnie z definicją podaną przez autorkę, wymuszone zaginięcia „polegają na pozbawieniu wolności osoby przez funkcjonariuszy państwowych lub grupy działające w współpracy z nimi, przy czym informacje o losach tej osoby są celowo zatajane”, G. Baranowska, *Wymuszone zaginięcia w Europie. Kształtowanie się międzynarodowych standardów zapobiegania i egzekwowania odpowiedzialności państw*, Warszawa 2017, s. XLIX.

² International Convention for the Protection of All Persons from Enforced Disappearance, New York, 20 December 2006; konwencja weszła w życie 23 grudnia 2010 r.; obecnie jej stronami jest 58 państw, Polska jest jedynie jej sygnatariuszem – podpisała konwencję 25 czerwca 2013 r.; dane z bazy traktatowej ONZ, https://treaties.un.org/Pages/ViewDetails.aspx?src=TREATY&mtdsg_no=IV-16&chapter=4&clang=_en, stan na dzień 16.01.2018 r., tekst konwencji w j. polskim: https://bip.ms.gov.pl/Data/Files/_public/bip/prawa_czlowieka/onz/konwencja-onz-ws-wymuszonych-zaginieci.pdf.

³ A. Szpak, *Wymuszone zaginięcia. Wybrane zagadnienia*, Toruń 2009.

⁴ Przede wszystkim w kontekście konfliktu na Ukrainie zob. G. Baranowska, *Wymuszone zaginięcia na Ukrainie w latach 2013-2014: skargi i procedury międzynarodowe*, „Studia Prawnicze KUL” 2015, nr 2, s. 9-29. Pisała na ten temat także: M. Myl, *Wschodnia Ukraina w obliczu masowych zaginięć*, „Acta Iuris Stetinensis” 2016, z. 4, s. 113-130 oraz V. Zagórowska, *Wymuszone zaginięcia a prawa rodziny na tle konfliktu rosyjsko-ukraińskiego*, „Polski Rocznik Praw Człowieka i Prawa Humanitarnego” 2016, t. 7, s. 319-331. W kontekście orzecznictwa Europejskiego Trybunału Praw Człowieka zob. J. Czepek, *Czy wymuszone zaginięcia mogą stanowić problem systemowy w kontekście orzecznictwa ETPC? Rozważania na*

dotąd obszerniejszego opracowania koncentrującego się na zjawisku wymuszonych zaginięć w kontekście europejskim. Praca G. Baranowskiej, będąca – jak wynika z informacji zawartej na okładce tej książki – pierwszą w Polsce pozycją na ten temat, jest z pewnością opracowaniem potrzebnym i nowatorskim. Jej lektura ukazuje, w jak dużym stopniu wymuszone zaginięcia, kojarzone głównie z państwami Ameryki Południowej, stanowią problem również na kontynencie europejskim⁵.

Należy jednak już na wstępie podkreślić, że głównym celem recenzowanej publikacji nie było zaprezentowanie skali naruszeń w badanym obszarze (choć znajdują się w niej oczywiście również informacje w tym zakresie), ale „zbadanie procesu kształtowania się międzynarodowych standardów prawnych w Europie w zakresie zapobiegania i reagowania na wymuszone zaginięcia” (s. LVII), co miało umożliwić dowiedzenie tezy, iż „obowiązujące w Europie mechanizmy zapewniają możliwość dochodzenia swoich praw przez rodziny osób zaginionych” (s. LVII). Wyraźne sformułowanie tezy badawczej oraz rozbudowany wstęp (łącznie 17 stron) – zawierający uwagi wprowadzające, rozważania dotyczące definicji i terminologii, a także zakresu terytorialnego podjętych badań, a przede wszystkim klarownie prezentujący cele pracy i metody badawcze oraz strukturę pracy – świadczą o dojrzałości naukowej i bardzo dobrym przygotowaniu metodologicznym Autorki. W tym kontekście warto nadmienić, iż recenzowana książka – jak zaznaczono w przedmowie – została przygotowana na bazie rozprawy doktorskiej pt. *Wymuszone zaginięcia (enforced disappearances) w Europie. Kształtowanie się międzynarodowych standardów zapobiegania i reagowania*, obronionej dnia 13 maja 2016 r. w Instytucie Nauk Prawnych PAN. Widoczna zmiana w ostatniej części podtytułu (w stosunku do tytułu rozprawy doktorskiej), czyli zastąpienie kwestii „reagowania” przez „egzekwowanie odpowiedzialności państw”, pozwoliło bardziej doprecyzować obszar badawczy. Pierwotne brzmienie tytułu pozostało jednak w określeniu celu badawczego, co zapewne należy odczytywać w kontekście wyjaśnień Autorki podanych we wstępie, że w odniesieniu do zjawiska wymuszonych zaginięć właśnie na owo

temat wyroku ETPC w sprawie *Aslakhanova i inni przeciwko Rosji*, „Polski Rocznik Praw Człowieka i Prawa Humanitarnego” 2013, t. 4, s. 7-17.

⁵ Na fakt, iż wymuszone zaginięcia nie są, wbrew powszechnej opinii, ograniczone geograficznie do państw tego regionu, zwracała już uwagę A. Szpak, zob. też, *Wymuszone zaginięcia...*, s. 13.

reagowanie położony został większy nacisk w działaniach społeczności międzynarodowej niż na zapobieganie (s. LVII).

Warto również już na początku zwrócić uwagę, że Autorka, zgodnie z założoną tezą, prowadzi analizę z perspektywy możliwości dochodzenia swoich praw przez rodziny osób zaginionych. W przypadku wymuszonych zaginięć dochodzi bowiem do specyficznej sytuacji – ofiarami tego naruszenia praw człowieka są nie tylko same osoby zaginione, ale także ich bliscy, natomiast osobami, które mogą korzystać z międzynarodowych mechanizmów dochodzenia roszczeń z tytułu tych naruszeń są zasadniczo tylko bliscy zaginionych, ponieważ sami zaginieni są najczęściej ofiarami pozasądowych egzekucji. W związku z powyższym, Autorka – badając, czy i w jakim stopniu mechanizmy międzynarodowe w Europie odpowiadają na potrzeby ofiar wymuszonych zaginięć – przeprowadziła analizę pod kątem czterech głównych potrzeb ofiar, które są potrzebami rodzin zaginionych: odzyskania szczątków, prawa do prawdy (uzyskania informacji na temat okoliczności wymuszonego zaginięcia i losu osoby zaginionej), przyjęcia przez państwo odpowiedzialności za zaginięcie oraz prawa do rekompensaty finansowej. Należy podkreślić, że uznanie powyższych potrzeb za najważniejsze z punktu widzenia rodzin zaginionych nie wynika bezpośrednio z żadnego z poddanych analizie aktów prawnych, ale, jak zaznaczono we wstępie, Autorka dokonała powyższego wyboru w oparciu o analizę literatury, orzecznictwa oraz przeprowadzonych wywiadów z ekspertami i przedstawicielami organizacji skupiających rodziny osób zaginionych. Jest to z pewnością właściwa metoda zidentyfikowania tychże potrzeb, ponieważ uwzględniła przede wszystkim głos samych zainteresowanych. Natomiast głównym zadaniem Autorki podjętym w recenzowanej pracy było „przełożenie” tych potrzeb, wynikających zasadniczo z odczuć bliskich ofiar (a zatem mających charakter emocjonalny, a nie prawniczy), na język normatywny praw człowieka, czyli zbadanie, „czy i na jakich zasadach te potrzeby mogą przybrać formę roszczeń opartych o prawo międzynarodowe” (s. LVII), co należy uznać za szczególnie wartościowe w recenzowanej pracy. Pozwala to bowiem zobaczyć, czy normy międzynarodowego prawa praw człowieka są już na tyle rozwinięte, że ich zastosowanie w praktyce może choć w pewien sposób zadośćuczynić krzywdom doznany przez ofiary wymuszonych zaginięć. W ramach owego „przełożenia” na język normatywny oczekiwań bliskich ofiar zaginięć, które miały miejsce w Europie, Autorka w sposób kompleksowy i wyczerpujący przeanalizowała

akty prawne i stworzone na ich podstawie mechanizmy międzynarodowe (zarówno o zasięgu europejskim, jak i powszechnym), które mogą być uruchomione w stosunku do państw europejskich. Na szczególne uznanie zasługuje przedstawienie działania tychże mechanizmów w praktyce. Autorka uczyniła to wykazując się imponującą znajomością orzecznictwa międzynarodowego w zakresie omawianej problematyki.

Dogłębna znajomość analizowanej tematyki jest zresztą widoczna w każdym z sześciu rozdziałów recenzowanej książki.

Pierwszy z nich ma charakter wprowadzający. Opisane zostało w nim zjawisko wymuszonych zaginięć w poszczególnych państwach i regionach Europy: ich tło historyczne, przebieg wydarzeń, skala naruszeń i działania podejmowane w celu ich wyjaśnienia. Rozważania są uszeregowane chronologicznie, począwszy od zbrodni katyńskiej (w kontekście odpowiedzialności Rosji), przez wydarzenia skutkujące wymuszonymi zaginięciami w Hiszpanii, na Cyprze, w Turcji, krajach byłej Jugosławii, Kosowie, regionie Kaukazu Północnego (w Czeczenii, Inguszetii i Dagestanie) i Kaukazu Południowego (w Armenii, Gruzji i Azerbejdżanie), aż po najnowsze przypadki zaginięć na Białorusi i Ukrainie. Osobny podrozdział poświęcono państwom odpowiedzialnym za praktykę *extraordinary renditions* (w tym kontekście ukazane zostały m.in. postępowania dotyczące Polski). Już na początku lektury czytelnik uzyskuje zatem szeroki obraz zjawiska wymuszonych zaginięć w Europie i niezbędne informacje, które ułatwiają lekturę dalszej części pracy, a jednocześnie zwalniają Autorkę z potrzeby prezentowania tła historycznego poszczególnych spraw powoływanych w kolejnych rozdziałach (co mogłoby niepotrzebnie zakłócić ich sprawną analizę).

Podstawy prawne dotyczące obowiązków państw w kontekście wymuszonych zaginięć zostały zaprezentowane w drugim rozdziale, przy czym szczegółowe rozważania dotyczą wyłącznie dokumentów poświęconych w całości zapobieganiu i zwalczaniu tego zjawiska⁶ oraz Statutu

⁶ Dokumenty te to: Deklaracja o ochronie wszystkich osób przed wymuszonym zaginięciem, przyjęta przez ZO ONZ w 1992 r., Międzyamerykańska Konwencja o wymuszonych zaginięciach osób z 1994 r. oraz Konwencja w sprawie ochrony wszystkich osób przed wymuszonym zaginięciem z 2006 r. Autorka na wstępie słusznie zaznacza, że wymuszone zaginięcia naruszają postanowienia dwóch podstawowych umów chroniących prawa człowieka w Europie (Europejskiej Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności z 1950 r. oraz Międzynarodowego Paktu Praw Obywatelskich i Politycznych z 1966 r.), obszerna analiza tego zagadnienia w oparciu przede wszystkim

Międzynarodowego Trybunału Karnego z 1998 r., zgodnie z którym wymuszone zaginięcia mogą stanowić zbrodnię przeciwko ludzkości. Autorka ukazuje w nim, jak ewoluowały standardy międzynarodowe w zakresie m.in. pojęcia „wymuszonych zaginięć” oraz poszukuje podstaw umożliwiających realizację wskazanych potrzeb rodzin ofiar.

Rozdział trzeci, który jest najobszerniejszą częścią pracy, poświęcony został analizie orzecznictwa Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w kontekście wymuszonych zaginięć. Autorka prezentuje to zagadnienie z niezwykłą wnikliwością, ukazując je na tle poszczególnych aspektów proceduralnych i materialnych.

Zdecydowanie mniejszą objętość ma czwarty rozdział dotyczący działalności Komitetu Praw Człowieka. Jest to uzasadnione obszernością samej badanej materii – warto zwrócić uwagę, że jedynie kilka decyzji Komitetu w zakresie wymuszonych zaginięć dotyczyło państw europejskich – Białorusi oraz Bośni i Hercegowiny.

Rozdział piąty poświęcony został zbadaniu działań trzech organów powołanych w związku z konfliktem w byłej Jugosławii: Izby Praw Człowieka Bośni i Hercegowiny, Komisji Doradczej ds. Praw Człowieka w Kosowie oraz Międzynarodowego Trybunału Karnego ds. byłej Jugosławii.

Pozostałe mechanizmy międzynarodowe związane z badaniem zjawiska wymuszonych zaginięć w Europie zostały przedstawione w szóstym rozdziale.

Struktura pracy jest zatem podzielona w sposób logiczny⁷, a każdy rozdział kończy się wnioskami, dzięki czemu czytelnik otrzymuje zwięzłe podsumowanie zawartych w nich rozważań, a także wnikliwe uwagi oceniające.

o orzecznictwo ustanowionych dla tych umów organów kontrolnych jest przedmiotem rozważań w kolejnych rozdziałach.

⁷ Można jedynie zastanowić się nad umiejscowieniem „Specjalnego procesu w sprawie osób zaginionych w byłej Jugosławii”: jest on zawarty w rozdziale czwartym, a nie w rozdziale piątym, który został w całości poświęcony organom powołanym w związku z konfliktem w byłej Jugosławii. Wytłumaczeniem jest z pewnością fakt, że nie jest to klasyczny organ, lecz – zgodnie ze swoją oficjalną nazwą – „proces”, niemniej jednak znajdują się w nim również elementy instytucjonalne. Podobnie też można zastanowić się, czy rozważania na temat naruszenia wobec bliskich ofiar art. 8 EKPC powinny znajdować się w § 6 rozdziału trzeciego, który, choć nie wynika to z jego tytułu, w całości poświęcony jest analizie naruszenia art. 3 EKPC. Wydaje się, że właściwsze byłoby umieszczenie tych rozważań w § 7 rozdziału trzeciego, w którym zbiorczo przeanalizowane zostały inne aspekty orzecznictwa ETPC na tle wymuszonych zaginięć.

Książka G. Baranowskiej jest lekturą ukazującą problem wymuszonych zaginięć w Europie w sposób pogłębiony, a jednocześnie klarowny. Jej zaletą jest także to, że Autorka, posiadając bardzo dużą wiedzę ogólną z zakresu ochrony praw człowieka (w szczególności orzecznictwa strasburskiego), potrafi ukazać poszczególne aspekty problematyki dochodzenia roszczeń z tytułu wymuszonych zaginięć w szerszym kontekście praw człowieka. Imponująca podstawa źródłowa pracy – bardzo duża liczba dokumentów i orzecznictwa – a także bogactwo wykorzystanej literatury stanowią o wysokiej wartości recenzowanej publikacji, którą dodatkowo podnosi fakt, iż Autorka, mając możliwość skonfrontowania swoich założeń badawczych z rzeczywistością rodzin ofiar i doświadczeniami ekspertów od lat zajmujących się pomocą dla takich osób, potrafi wyciągać wnioski uwzględniające tę perspektywę.

W kontekście powyższych uwag można jednak dostrzec pewne techniczne niedociągnięcia, które nie powinny mieć miejsca w tak dobrej merytorycznie pracy. Przykładowo, Autorka podaje we wstępie (s. XLIX), iż w odniesieniu do źródła tekstu Konwencji w sprawie ochrony wszystkich osób przed wymuszonym zaginięciem z dnia 20 grudnia 2006 r. (podstawowego dla prowadzonych w monografii rozważań) korzystała z tłumaczenia opublikowanego na stronie internetowej Ministerstwa Spraw Zagranicznych. Tymczasem na stronie tegoż ministerstwa nie ma tłumaczenia tekstu powyższej umowy. Jest ono natomiast dostępne na stronie internetowej Ministerstwa Sprawiedliwości – taki też adres publikacyjny wynika z podanego przez Autorkę linku odsyłającego do strony Ministerstwa Sprawiedliwości (adres zaczynający się od <http://bip.ms.gov.pl>). Podobna sytuacja zachodzi w stosunku do Deklaracji o ochronie wszystkich osób przed wymuszonym zaginięciem (s. L). W pracy można również znaleźć literówki i innego rodzaju błędy językowe i redakcyjne⁸

⁸ Przykładowo: „język normatywny praw człowiek” (s. LVII), „naruszeń praw człowiek” (s. 15), „wydała ona liczne wyroków” (s. 20), „po jego złożeniu Komitet może się zwrócić się” (s. 220), „W do wymuszonych zaginięć dochodzi do końca lat 90. w Czeczenii” (zapewne zamiast „od końca lat 90.”, s. 24), „siłom paramilitarnymi” (s. 34), „od tego czasu była jej mandat był kilkakrotnie odnawiany (...) w kilku raportach dziennych miji” (s. 34, przypis 156), „października” (s. 35, przypis 163), „dotyczące udostępnianie informacji” (s. 59), „w cześć 4 wstępu” (s. 62, przypis 72), „Specjalny Sprawozdawca Sprawozdawca” (s. 63, przypis 76), „której jej celem jest” (s. 63), nieczytelny jest również przypis 64 na s. 59, w którym m.in. na początku tekstu oświadczenia znalazły się nazwiska autorów jednego z opracowań cytowanych w innym miejscu przez autorkę.

oraz pominięcia⁹. Brakiem staranności dotknięte są też niektóre fragmenty tekstu zawierające odesłania do konkretnych rozdziałów pracy¹⁰. Z kolei w przypisie 66 na s. 16 Autorka, pisząc o definicji wymuszonych zaginięć, stwierdza, iż „w tym czasie nie istniała jeszcze ICPPED, niemniej definicja w niej zawarta jest oparta na «opisie roboczym» z Definicji [...]” – mając zapewne na myśli Deklarację (o ochronie wszystkich osób przed wymuszonym zaginięciem). Niejasne jest też sformułowanie z przypisu 123 (s. 27) dotyczącego skarg do Komitetu Praw Człowieka z państw Kaukazu Południowego: „Ogółem do KPC zostało wniesionych rozstrzygniętych niewiele skarg [...]” – nie wiadomo ostatecznie, czy podawane w dalszej części przypisu liczby skarg dotyczą spraw wniesionych, ale nadal będących przedmiotem rozpatrywania (budowa tej części zdania sugeruje, że słowo „rozstrzygniętych” mogło znaleźć się w nim przypadkowo), czy też już rozstrzygniętych. W przypisie 130 na s. 28 Autorka wymienia rezolucje Rady Praw Człowieka dotyczące przedłużenia mandatu Specjalnego Sprawozdawcy ds. sytuacji praw człowieka na Białorusi w dość przypadkowej kolejności – należałoby je wymienić chronologicznie. W przypisie 162 do zdania odnoszącego się do Regulaminu ETPC pojawia się zwrot „Regulamin EKomPC” (przypis 162, s. 35).

Błędy można dostrzec także w spisie bibliograficznym. Przykładowo, w wykazie literatury jedna z pozycji autorstwa M. Balcerzaka została umieszczona pomiędzy pracami Autorki, a nie przed nimi, co byłoby zgodne z kolejnością alfabetyczną (s. XIII). Wśród dokumentów dotyczących Komitetu Praw Człowieka, w punkcie zatytułowanym „sprawozdania

⁹ Przykładowo w tłumaczeniu skrótu UNMIK, który autorka w wykazie skrótów przetłumaczyła jako „Misja Tymczasowej Administracji Organizacji Narodów Zjednoczonych” bez dodania „w Kosowie”. Oczywiście podanie tuż obok rozwinięcia tegoż skrótu w języku angielskim umożliwia szybkie „zorientowanie się”, o jaką misję tymczasową chodzi. Jest to jednak pewne niedopatrzenie. Pełna nazwa misji pojawia się w przypisie 99 na s. 22 – przy czym treść przypisu różni się tylko dodaniem owego „w Kosowie” (oraz jego pełnej angielskiej nazwy) do stosowanej przez Autorkę rozwiniętej w tekście nazwy, co poddaje w wątpliwość potrzebę robienia takiego przypisu. Brak też w wykazie skrótów rozwinięcia skrótu MKPC, który pojawia się w pracy (pierwszy raz na s. LI) i oznacza Międzypaństwową Komisję Praw Człowieka (rozwinięto jedynie skrót MTPC).

¹⁰ Prezentując wymuszone zaginięcia w Hiszpanii, Autorka wspomina o złożonych przez rodziny ofiar skargach do ETPC i omyłkowo zapowiada ich omówienie w rozdziale czwartym (s. 7) – zostały one bowiem przedstawione w trzecim rozdziale. Taki sam błąd pojawił się w odniesieniu do umiejscowienia analizy spraw przed ETPC przeciwko Rosji (s. 26).

państw-stron", zostało umieszczone sprawozdanie Armenii do innego organu traktatowego: Komitetu ds. Wymuszonych Zaginięć (s. XXVII)¹¹. Z kolei brak pogrubienia pozycji „Sprawozdania Komisji doradczej ds. Praw Człowieka w Kosowie”, które służyłoby wydzieleniu tych dokumentów do osobnej kategorii, sprawia, iż owe sprawozdania należą do punktu „Regulacje UNMIK”, którymi z pewnością nie są (s. XXXI).

Przed wszystkim jednak razi brak podania źródeł tekstów umów międzynarodowych i innych dokumentów (o ile nie są one opublikowane w Dzienniku Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej). W dobie powszechnego dostępu do Internetu można wprawdzie przyjąć założenie, że dokumenty te – a przynajmniej większość z nich – są ogólnie dostępne. Rzetelność warsztatu naukowego nakazywałaby jednak umieszczenie choćby krótkiej informacji na ten temat, najlepiej z podaniem stron internetowych, z których Autorka korzystała, tak jak zrobiła to w przypadku dokumentów dotyczących Komitetu ds. Osób Zaginionych na Cyprze, w stosunku do których czytelnicy otrzymują odpowiednią informację zarówno w wykazie bibliograficznym (s. XLIII) jak i w przypisie (s. LV, przypis 34). Przykładem umowy cytowanej bez podania źródła tekstu może być Międzyp amerykańska Konwencja o wymuszonych zaginięciach osób, w odniesieniu do której w przypisie podane zostały jedynie daty jej podpisania i wejścia w życie (s. L, przypis 11), co jest o tyle istotne, że Autorka odnosi się także do treści poszczególnych jej postanowień, a nie jedynie ogólnie ją wymienia (np. przypis 17 na s. LII). W taki sam sposób – a zatem bez podania źródła tekstu – cytuje także inne dokumenty, np. Układ w Dayton (przypisy 67 i 68, s. 16), czy też Oświadczenia Komitetu ds. wymuszonych Zaginięć (w sprawie wymuszonych zaginięć i jurysdykcji wojskowej: w przypisie 68 na s. 60). Z kolei podając źródło tekstu Europejskiej konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności przywołano wprawdzie odpowiedni Dziennik Ustaw, ale warto by było przynajmniej zaznaczyć, że w jej tekście od daty publikacji w 1993 r. zaszły zmiany.

¹¹ W tym samym punkcie dotyczącym dokumentów Komitetu Praw Człowieka („sprawozdania państw-stron”) zostało ponadto umieszczone sprawozdanie przesłane do tego organu traktatowego przez UNMIK, choć UNMIK (Misja Tymczasowej Administracji ONZ w Kosowie) nie był ani państwem, ani stroną Międzynarodowego Paktu Praw Cywilnych i Politycznych. Taka kwalifikacja tego dokumentu jest jednak zrozumiała, ponieważ dotyczył on terytorium Kosowa, a zatem fragmentu terytorium byłej Jugosławii, która związawszy się Paktem w 1971 r. stała się jego stroną, i za administrowanie którym organ ten w momencie składania sprawozdania odpowiadał.

Autorka nie podaje też źródeł tekstów dokumentów wewnątrz krajowych (np. tureckiej Konstytucji – choć cytuje jej art. 3.1 w przypisie 53, s. 13) oraz orzeczeń i innych decyzji organów krajowych. Przykładowo w paragrafie dotyczącym wymuszonych zaginięć na Cyprze w odniesieniu do spraw wnoszonych przez tureckich Cypryjczyków do Sądu Najwyższego Republiki Cypru w przypisie powtórzono jedynie „Sąd Najwyższy Republiki Cypru” i podano numery spraw (s. 12), nie wskazując żadnego publikatora. Dokumentów tych oraz orzeczeń nie ma także w spisie bibliograficznym. Autorka nie podaje też źródła danych statystycznych dotyczących liczby Kurdów żyjących w Turcji (przypis 54, s. 13). Czasem, podając istotne informacje, nie podaje ich źródła. Przykładowo jest tak w przypisie 83 na s. 19, w którym wskazuje, że Sąd Konstytucyjny Bośni i Hercegowiny wydawał również inne wyroki (oprócz wyroku, który Autorka wskazuje) w skargach wniesionych przez rodziny osób zaginionych. Nie zamieszczono również przypisów we fragmencie dotyczącym powołania misji ONZ monitorującej sytuację praw człowieka na Ukrainie, przedłużania jej mandatu oraz zakresu powierzonych zadań (s. 33).

Powyższe uwagi nie umniejszają zasadniczo wartości merytorycznej recenzowanej pracy. Książka G. Baranowskiej stanowi pogłębione i zarazem kompleksowe opracowanie ważnego tematu z zakresu międzynarodowego prawa praw człowieka. Pasja i wiedza, z jakimi została napisana, powinny skłonić do lektury nie tylko prawników, ale także inne osoby zainteresowane problematyką poszanowania praw człowieka w Europie.

rec. *Anna Szarek-Zwijacz**

* Dr, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II; e-mail: szarek@kul.pl, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5178-7865>.

